

Vjerski razlozi zabrane i cenzure knjiga kroz povijest

Buček, Adrian

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:263052>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-02**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij informatologije

Adrian Buček

Vjerski razlozi zabrane i cenzure knjiga kroz povijest

Završni rad

Mentor: prof. dr. sc. Jelena Lakuš

Osijek, 2022.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij informatologije

Adrian Buček

Vjerski razlozi zabrane i cenzure knjiga kroz povijest

Završni rad

Društvene znanosti, informacijske i komunikacijske znanosti, knjižničarstvo

Mentor: prof. dr. sc. Jelena Lakuš

Osijek, 2022.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 14.9.2021.

Adrian Buček, 0122228756

ime i prezime studenta, JMBAG

Sadržaj:

Sažetak	4
1. Uvod	4
2. Pojam i oblici cenzure	5
3. Antika	6
3.1. Rani period	6
3.2. Kasna antika	7
4. Judaizam	7
4.1. Židovska književna tradicija	8
4.2. Prohibicija filozofskih tekstova	8
5. Kršćanstvo	8
5.1. „Tamno doba”	10
5.2. Index librorum prohibitorum	11
5.3. Kasni srednji vijek i tiskarska revolucija	12
5.4. Doba industrije i obilnijeg tiska	13
6. Islam	14
6.1. Stariji primjeri	15
6.2. Sotonski stihovi	16
7. Suvremeno doba	17
7.1. Recentni primjeri	17
7.2. Slučaj „Harrya Pottera”	17
8. Zaključak	17
9. Literatura	17

Sažetak

Iako su povijesni primjeri cenzure iz vjerskih razloga nedvojbeno razni i specifični, same motive i pristupe cenzuriranju knjiga ipak se može poprilično točno locirati unutar konteksta religija u pitanju. Povijest je prepuna takvih primjera, stoga je gotovo nemoguće osvrnuti se na svaki od njih u detalje, ali svejedno je moguće uputiti na načelne tendencije određene religijske zajednice, stavljanjem naglaska na reprezentativne slučaje zabrane i cenzure knjiga. Ovaj rad istražuje upravo te primjere u kojima se ističu vjerske težnje prilikom zabranjivanja tekstova, dok je fokus izričito stavljen na razloge cenzuriranja građe, a ne na povijesni pregled i plošno navođenje samih primjera. Pokriveno je razdoblje antike i način na koji je kršćanstvo postupno preuzelo ulogu cenzora prilikom kristijanizacije Europe; razvoj katoličke dogme glede prohibicije tekstova te utjecaj pomaka u tehnologiji na zabranu tiskane građe. Paralelno s time, obrađeni su primjeri iz drugih vjerskih tradicija, kao što su islam i židovstvo te su razmotreni pristupi zabrani knjiga unutar njihovih vjerskih nadležnosti. Naposljetku, istraženi su primjeri iz suvremenog doba, to jest nastavak sličnih vjerskih težnji za iskorjenjivanjem nepoćudne literature, što može poslužiti kao podsjetnik da ovi primjeri nisu samo izgredi barbarizma iz daleke povijesti, već fenomen koji je i dandanas sasvim postojan.

Ključne riječi: cenzura, religija, zabrana, vjera

1. Uvod

U ovom će završnom radu biti obrađena tema vjerskih razloga cenzure i zabrane knjiga kroz povijest. Iz tog će se razloga termini kao što su „vjerska” ili „religijska zabrana” te „cenzura iz religioznih” ili „vjerskih razloga” koristiti naizmjenično i u vidu približne sinonimije, pritom se fokusirajući na ona djela koja — u granicama razumne interpretacije — mogu biti smatrana knjigom. Međutim, zbog samog opsega te načelne nejasnosti religije kao pojma, ovdje je navlastito bitno definirati unutar kojih će se parametara navedeni pregled kretati, obzirom da pojedine vjerske organizacije ne uživaju nominalni status religije na osnovu njihove malobrojnosti, manjka formalne sistematizacije i tome slično. Sa semantičkog gledišta, što se tiče potreba ovog rada, ovdje pojam religije funkcionalno označava formaliziranu ustanovu, kao što je Rimokatolička Crkva, dogmatske stečevine i svjetonazore koje ista propagira (u smislu usustavljenih i propagiranih uvjerenja — primjer čega bi bio katekizam Katoličke Crkve) te pučku ili klerikalnu zajednicu vjernika (poput kršćanstva, takozvanog „kršćanskog svijeta” i tome slično). S time na umu, religija se u ovom smislu ne odnosi na bilo koju duhovnu, pastoralnu ili čak vjersku emanaciju unutar pojedine zajednice. Dapače, iako se političke strukture (povijesno gledano) kadšto koriste sličnim pseudo-religioznim strukturama apologetike za pojedine vidove cenzure, ovaj će se rad isključivo fokusirati na suvremeni pojam usustavljene religije u najužem smislu (kao što su to one antičke, istočnjačke ili abrahamske), funkcionalno ga emancipirajući od svih oblika novodobnog spiritualizma, prapovijesnih vjerovanja te pojma vjerskog kulta ili sekte. Drugi oblici misaone ili izražajne represije bit će spomenuti samo uzgredno — i to u svrhu formiranja konteksta cenzure u globalnom smislu — kao nekovrsna referentna točka u službi komparacije. Nadalje, iako bi se na prvu moglo činiti kako bi najpoćudniji prikaz cenzure iz religijskih razloga kroz povijest trebao pratiti kronološki redoslijed, promotrimo li ovaj pojam detaljnije, jasno postaje kako ova logika ima svoje nedostatke, obzirom da vjerske zajednice pod razmatranjem ustvari sustavno prate striktno propisanu dogmu glede nepoćudnih oblika izražavanja (koja je, izuzevši stihijsku modernizaciju, u načelu ostala ista još od njihovog osnutka). Iz tog će razloga ovaj rad ipak okvirno pratiti zadanu kronološku strukturu, međutim, ona će biti izražena u odijeljenim segmentima svake pojedinačne religije, kako bi se te navedene represivne i administrativne tendencije lakše locirale te razložile u njihovim naročitim kontekstima. U narednim poglavljima riječ je o samom pojmu cenzure, osnovnim

oblicima u kojima se cenzura knjiga pojavljivala kroz povijest te načinima na koje se dimenzija vjerske represije očitovala u njima.

2. Pojam i oblici cenzure

Cenzuru knjiga iz vjerskih razloga, u najopširnijoj definiciji, valja shvatiti kao represivni iskaz suzbijanja slobode misli i tiska, prilikom čega određeni teokratski oblici vjerskog autoriteta (najučestalije institucije pod nadležnošću percipiranog božanstvenog usmjerenja) ograničavaju, nadziru ili jasno ukidaju slobodu izražavanja unutar parametara njihova djelovanja.¹ Što se njezine pojave tiče, cenzura se kroz povijest očitovala u raznim oblicima; njezin utjecaj oslanjao se na dominantni društveni okvir te je njezino provođenje ovisilo o mnogim vanjskim faktorima. Međutim, unatoč navedenim karakteristikama, pojam cenzure iz vjerskih razloga može se promatrati kroz tri osnovne skupine, poimanje čega je od ključnog značaja za razmatranje ove problematike.² Jedan od tih oblika jest preventivna cenzura — to jest potiskivanje pojedinih misaonih izričaja od strane religijskih autoriteta prije negoli su oni tiskani, objavljeni ili otvoreni javnosti. Taj oblik preliminarne zabrane uključuje donošenje administrativnih mjera od strane neke vjerske organizacije, prilikom čega vlast pod nadzor stavlja pojedine tiskare i nakladnike, njihov rad se prati te se otvara mogućnost uskraćivanja financijske pomoći u slučaju transgresije; nadležne vlasti također katkad uživaju pravo revidiranja autorskih djela prije njihova tiskanja ili angažiraju pristrane urednike kako bi nepoćudni tekstovi bili otklonjeni iz tiska. U suvremenom dobu, ovaj izraz cenzure jamačno je mnogo manje vezan uz djelovanje vjerskih ustanova, međutim, njegov razorni potencijal očit biva prilikom razmatranja utjecaja institucionalne religije, a napose u onim povijesnim razdobljima u kojima su vjerske strukture bile isprepletene s izvršnom državnom vlašću. Drugi oblik je autocenzura, odnosno fenomen u kojemu sam autor vlastoručno uklanja elemente svog izričaja, razlog čemu je uglavnom strah od mogućih posljedica objavljivanja provokativnog materijala ili pak činjenica da sadržaj određenog djela odskače od autorovih vlastitih senzibiliteta.³ Doduše, ovaj vid cenzure možda nije izravno vezan uz agenciju vjerskih autoriteta, no u manje sekularnim okolnostima on nedvojbeno utječe na slobodno strujanje kreativnih materijala, obzirom da se autor putem stvaralaštva otvara sukobu između

¹ Cenzura. // Hrvatska enciklopedija. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=11246> (2021-6-17)

² Isto.

³ Isto.

njega i nadležnih vlasti te njihovih sljedbenika. Treći (te potencijalno i najučestaliji) oblik cenzure jest upravo represivna cenzura — dakle suzbijanje tiska, diseminacije ili čitanja nepoćudnih tekstova putem represivnih metoda, koje su kroz povijest često bile pogubne po same autore, nakladnike, pisare, pa čak i čitatelje.⁴ Kao jedna od osnovnih metoda represije, ovaj tip cenzure izražavao se kroz razne oblike prohibicije nepoćudnih tekstova, uključujući izradu popisa zabranjenih knjiga, nasilje protiv autora, organiziranja masovnih prosvjeda, javna spaljivanja i slično, a sporadični izgredi takvih težnji učestali su i danas.

3. Antika

3.1. Rani period

U antičkim je vremenima zabrana knjiga uništavanjem bila sasvim učestao postupak koji se može smatrati gotovo rutinskom praksom. Međutim, dok su razlozi zabrane ili cenzure u širem povijesnom kontekstu mnogi i raznovrsni te pritom uvjetuju iscrpnu i detaljnu analizu, kada je riječ o vjerskoj motivaciji, povodi za takvim prohibicijama smjesta bivaju izvjesni, obzirom da su represivne mjere takve vrste bile administrirane iz sasvim jednostavnih razloga — u svrhu uništavanja nepoćudnih svjetonazora u najosnovnijem obliku.⁵ Ta je činjenica ključna za razumijevanje predkršćanskih vidova zabrane i cenzure štiva. Dapače, može se argumentirati kako je takav pristup inskribiran u samoj naravi antičkih religioznih mnijenja, budući da je religiozna struktura tih politeističkih zajednica nedvojbeno nastojala tek okupiti smisao oko agencije prirodnih fenomena te njihovog odjeka na čovjekovo postojanje u svijetu — stoga je cilj bio dovesti ih u simbolički oblik kroz rituale i običaje te ih antropomorfizirati do određene konceptualne razumljivosti. Dobar primjer te inklinacije je rimski progon sljedbenika monoteizma u razdoblju rane antike te sustavno zabranjivanje čitavog korpusa eklesijske literature sve do kanonizacije kršćanstva tijekom 4. stoljeća pod carom Konstantinom I. Velikom. Važno je napomenuti kako se, od njegove vladavine nadalje, kršćanstvo sve učestalije koristilo sličnim alatima suzbijanja tekstova, a naročito onih napisanih od strane klasičnih autora.⁶

⁴ Isto.

⁵ Hillerbrand, Hans J. On Book Burnings and Book Burners: Reflections on the Power (And Powerlessness) of Ideas. // *Journal of the American Academy of Religion*, 74, 3 (2006), str. 596.

⁶ Isto, str. 597-598.

3.2. Kasna antika

Naime, čak i izuzevši uništavanje židovskih spisa nakon pobune u Judeji, još pod carom Dioklecijanom, publikacije ove vrste smatrane su „dostojnima prezira”, dok je edikt na razini države nalagao spaljivanje svih devijantnih i nemoralnih kršćanskih knjiga, a napose onih koje se dotiču principa kršćanske liturgije, što se potom gotovo savršeno i u praktički identičnoj strukturi preslikalo na djela poganih autora, svega nekoliko godina nakon početka postupne kristijanizacije Rima.⁷ No dok je naglasak u ovom kontekstu često stavljen na mučeništvo i progonstvo ranih sljedbenika kršćanstva, tijekom razdoblja kasne antike, akcentirati treba kako su i sami kršćani tada već uvelike participirali u nasilnom uništavanju knjižnica te zabranjivanju literature koja je bila od nekovrsne astrološke, praznovjerne, magične ili filozofske kvalitete.⁸ Štoviše, ovdje je ključno istaknuti kako se takav pristup izravno kosi s kasnijim poimanjem zabrane i cenzure na osnovu supstance pojedinih tekstova, budući da većina literature na ovu temu upravo izrijekom navodi kako određena dominantna religijska grupacija (kao na primjer kršćanstvo poslije sistematizacije u Rimu) često ne biva svega usmjerena protiv partikularnih publikacija deriviranih iz stranih i nepoćudnih svjetonazora (poput onih promoviranih od strane politeističkih religija), već je ustvari suprotstavljena samoj ideološkoj strukturi tog krivovjernog (poganog) vrijednosnog sustava, a ne štivu kao takvom.⁹

4. Judaizam

4.1. Židovska književna tradicija

Dok je židovstvo kao primjer možda čak savršeni prijelaz iz pogane kolektivne koncepcije bivanja u svijetu (obzirom da uvjetuje monoteističko gledište te, na osnovu istog, usustavljuje koordinate koje omogućuju tumačenje vjerskih tekstova unutar njihove vlastite tradicije), ovdje je neizostavno spomenuti kako je cjelokupna judaistička praksa sasvim oskudna glede književne prohibicije od strane formalnih organa, oblika i razmjera represije te cenzure, što se jamačno može atribuirati određenim specifičnostima židovstva u suštini.¹⁰ Židovske zajednice

⁷ Isto, str. 596-598.

⁸ Rohmann, Dirk. Christianity, Book-Burning and Censorship in Late Antiquity. // *Arbeiten zur Kirchengeschichte*, 135 (2016), str. 6-7.

⁹ Isto.

¹⁰ Kahn, Yoel. The Three Blessings: Boundaries, Censorship, and Identity in Jewish Liturgy. // *The Journal of Religion*, 93, 2 (2013), str. 237-238.

nerijetko su proučavale spise koje je napisao goj (nežidov), a ta je fascinacija, u određenim situacijama, čak i uzajamno uzvraćena, iako su ti slučajevi naročito rijetki.¹¹ Naime, dok su ti elementi sasvim spekulativni — možda mogu biti pripisani bogatoj intelektualnoj tradiciji određenih židovskih denominacija ili činjenici kako (do vrlo nedavno) nije egzistirala mogućnost za unificiranom židovskom državom — ono što je bitno za istaknuti upravo su primjeri koji transgresiraju tu logiku; one knjige koje su unutar židovskih zajednica zabranjene bile bez obzira na to.

4.2. Prohibicija filozofskih tekstova

Značenje tog termina u svrhu cenzure navlastito je opširno, zanimljiv primjer čega je knjiga rabina Lea Levija pod nazivom „Izučavanje Tore: Pregled klasičnih izvora glede trenutnih problema”, zabranjena na osnovu propagiranja sustavnog iščitavanja onih izvora koji odstupaju od Tore, obzirom na njihovu potencijalnu mudroslovnu kvalitetu u kontekstu židovske religiozne tradicije. Dapače, izričita cenzura ili zabrana knjiga od strane državnih tijela u židovskom je kontekstu čak i danas veoma rijetka, no onda kada je aktualna, očituje se na veoma osebujan način. Naime, čak i u najkonzervativnijim židovskim zajednicama, praksa nalaže kako ne treba zabranjivati sve krivovjerne knjige (čak i ako se eksplicitno kose sa židovskim učenjem), već samo one za koje postoji prijetnja iščitavanja od strane ortodoksnih vjernika, kao što je, na primjer, bio slučaj s djelom Lea Levija¹².

5. Kršćanstvo

Kršćanski je kontekst navlastito intrigantan glede samih razloga prohibicije određenih naslova, budući da su se represivne težnje simultano kretale u više oprečnih smjerova (kao što su reformacija i protureformacija) te je nedvojbeno najobilniji po količini zabranjene literature, broju samih jedinica koje su likvidirane te oblicima apologetike koja im je shodna. Dapače, iako je religijska cenzura očigledno univerzalan koncept koji ne izražava nikakvu afilijaciju spram zapadnog društva te se ni u kom smislu ne može smatrati endemskim bilo kojoj vjerskoj ili kulturnoj zajednici, kršćanskom se — a napose katoličkom — kontekstu (iz očitih razloga) ovdje naprosto mora pristupiti brutalno i bez ikakve pretenzije, obzirom na

¹¹ Isto, str. 236-238.

¹² Shapiro, Marc B. Of Books and Bans. // The Edah Journal, 3/2 (2003), str. 3-4.

puki razmjer usustavljene represije, njezinu besprimjerenu učinkovitost te iznimno obilan opus literature koju je Katolička Crkva držala nepoćudnom kroz protekla stoljeća. U ovom slučaju, koncept *logosa* je, kao i u kršćanstvu općenito, od ključne važnosti za razumijevanje razloga pojedinih zabrana koje su stupile na snagu.¹³ Naime, u radikalno pojednostavljenoj inačici, *logos* (grč. riječ, razum, misao, govor) prvenstveno označava Isusa Krista kao inkarnaciju Božje riječi te određena svojstva od misaone važnosti koje kršćanska tradicija drži svetima, time što označava Drugu osobu Presvetog Trojstva (Sina) te univerzalnu kategoriju zbilje u povijesnom smislu koja djeluje u sintezi s čovjekovim razumom kao sveprisutna i čista kreativna sila koja je temelj ljudske umne egzistencije.¹⁴ U tom je pogledu pojam upravo pisane riječi postao kanoniziran obzirom na dehistorizaciju izgovorene riječi kroz fizičke zapise, pruživši mogućnost za refleksijom unutar koordinata prolaska vremena, budući da pisana riječ služi kao svjedočanstvo iz prošlosti koje se može projicirati u budućnost, stvarajući lanac između historijskih točaka na linearnoj putanji. Doduše, iako je koncept *logosa* naročito složene naravi te još i dandanas biva predmetom nebrojenih teoloških rasprava, u ovom je slučaju njegova pragmatička funkcija sasvim jednostavna, obzirom da se upravo u ovom konceptu krije kapacitet za zabranjivanjem knjiga koji je kršćanska zajednica adoptirala, budući da se — u duhu *logosa* — određene (uglavnom zapisane) riječi smatraju svetima, dok zadatak ljudskog razuma biva razlučiti između njih te onih koje su lažne, nesvete ili krivovjerne prirode, što uvjetuje time da riječi koje se smatraju koruptivnima po ljudsko ćudoređe budu izlučene iz diskursa, zabranjene, cenzurirane ili uništene. Upravo je ova tendencija ono što će usmjeravati kršćanske represivne težnje kroz stoljeća zabrana i cenzure.

5.1. „Tamno doba”

Nakon uzurpacije vlasti cara Konstantina I. Velikog 306. godine i postupne kristijanizacije Rimskoga Carstva, čitava se religijska struktura mijenja na državnoj i legislativnoj razini, dok su pritom razlozi, oblici te sami predmeti literarne zabrane doživjeli apsolutni obrat.¹⁵ Knjige koje se tiču mnogoboštva i ostali ritualni fundamenti ondašnje državne religije najednom se drže heretičnim, poganim izražavanjem, dok kršćanstvo (čiji su poklonici doskora bili

¹³ Logos. // Hrvatska enciklopedija. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37001> (2021-6-17).

¹⁴ Isto.

¹⁵ Hillerbrand, Hans J. Nav. dj., str. 595-596.

izravno progonjeni) iznenada zauzimaju položaj progonitelja, ubrzo pretvorivši kršćansku vjeru u opresivnu i restriktivnu religiju koja svoje pogane suparnike kani podvrgnuti sasvim sličnom sužanjstvu u kakvom se i sama donedavno nalazila.¹⁶ U ovom razdoblju kršćani Rimskog Carstva također počinju sa spaljivanjem nepoćudnih knjiga, za što se razlog (a ujedno i opravdanje) može pronaći upravo u samoj Bibliji.

„I mnogi od onih, koji su vjerovali, dolaziše ispovijedajući i govoreći djela svoja. A podosta onih koji su se bavili praznovjermem donosili su knjige i spaljivali ih pred svima. Procijenise ih te nađoše da vrijede pedeset tisuća srebrnjaka. Tako, snagom Gospodinovom, Riječ narastaše i dobijaše na snazi.”¹⁷

Dapače, neupitno je kako je osnovni razlog književne zabrane u ovom kontekstu jamačno bila aproprijacija vlastodržačke moći, obzirom da je svrgnućem vladajućeg sistema kršćanstvo (izvorno ponizno i skromno) naprosto asimiliralo normativne mehanizme represije s kojima je bilo intimno upoznato, dok konzultacija Svetog pisma u vidu opravdanja takvih postupaka nije služila ničime nego vrhunaravnim uporištem koje je djelovalo u svrhu apologetskog temelja glede eradikacije ideoloških neprijatelja svih vrsta. Ova je inklinacija ostala praktički nepromijenjena trajanjem cijelog ranog i razvijenog srednjeg vijeka, čak neovisno i o velikom crkvenom raskolu 1054. godine, sve dok se narav problematike nije promijenila na funkcionalnom i tehnološkom planu, uvjetujući formiranje striktnih legislativnih mjera u obliku dokumenta koji je, prolaskom stoljeća, stekao naročito ominoznu reputaciju.¹⁸ Ovdje je, dakako, riječ o infamnom popisu „Index librorum prohibitorum”, koji je Katolička Crkva stoljećima držala mjerodavnim dokumentom u vidu cenzure nepoćudnih knjiga.

5.2. Index librorum prohibitorum

„Index librorum prohibitorum”, odnosno popis zabranjenih knjiga, bio je formalizirani i usustavljeni dokument izdan pod nadležnošću Katoličke Crkve koji je sadržavao naslove onih djela koja su bila u nesuglasnosti s katoličkom doktrinom.¹⁹ Teško je, ako ne i nemoguće, sa

¹⁶ Isto.

¹⁷ Djela apostolska 19: 18-20.

¹⁸ Hillerbrand, Hans J. Nav. dj. str. 603.

¹⁹ Index librorum prohibitorum. // Hrvatska enciklopedija. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27289> (2021-6-18).

sigurnošću ustanoviti kada su se prve inačice ovog zloglasnog dokumenta pojavile, no prvi je službeni „Index librorum prohibitorum nastao” 1559. godine pod nadležnošću tijela Katoličke Crkve umjesno nazvanog Kongregacija indeksa, koje je svojevremeno funkcioniralo kao ogranak Rimske kurije te samim time bivalo osnovnim konstituentom institucije Svete Stolice na najvišoj administrativnoj razini. Argument glede toga zašto je upravo ovaj popis od krucijalnog značaja za čitavu problematiku zabranjivanja knjiga iz vjerskih razloga je taj da je, za razliku od faktički svih sličnih popisa kroz povijest, „Index librorum prohibitorum” navodio represivne mjere Katoličke Crkve sve do 1966. godine, što je — čak i prema najkonzervativnijim procjenama — dokaz za barem puna četiri stoljeća sistematizirane tiranije u vidu katoličke homogenizacije misli.²⁰ Štoviše, dok je u vremenskom pogledu ovaj popis dosegao zaprepašujuće razmjere, u smislu količine zabranjenih knjiga nipošto nije manje zapanjujući. Unutar ta (minimalno) četiri stoljeća koliko je bio na snazi, „Index librorum prohibitorum“ bilježio je približno 5000 naslova pod aktivnom zabranom, ispisanih na preko pet stotina stranica. Neki od tih naslova bili su od iznimnog značaja za zapadnu civilizaciju te njezine misaone predikamente (kao što su djela Kanta, Humea, Voltairea, Leibniza, Descartesa, Pascala, Lockeja, Spinoze i slično), dok su drugi gotovo u potpunosti ostali izbrisani iz povijesti, uništeni, zaboravljeni te odavno zanemareni još od onda kada su se prvotno pronašli na dotičnom popisu zabranjene literature.²¹ Međutim, fascinantno je to kako su, iz uvelike nerazjašnjenih razloga, vrlo potentni naslovi iz stranih nam tradicija uspjeli izmaći djelokrugu ovoga popisa, obzirom da je većina zabranjenih knjiga bila tiskana na latinskom jeziku, iako je katolička reakcija spram židovske zajednice bila sasvim efikasna i brutalna, što se najposlije i može zaključiti samom refleksijom na događaje koji su se odvijali u Parizu 1240. godine. Te je godine, naime, količina od dvadeset i četiri teretna kola puna židovske literature javno spaljena, što nije bio prvi niti posljedni slučaj ophođenja sličnog ovome.²² Doduše, iako su partikularnosti glede takvog radikalnog propusta u popisu sve do dandanas ostale opskurne, jedno od uputnih objašnjenja koje se doima najpoćudnijim je mogućnost toga da svoju eskivaciju spram uništenja pojedine strane knjige duguju upravo neupućenosti katoličkih cenzora, odnosno njihovom manjku erudicije glede semitskih i ostalih jezika koji su Vatikanu bili relativno strani, na osnovu čega su knjige u pitanju možebitno izbjegle heretičku klasifikaciju kojom su se njima srodna djela neumitno očitovala.²³ Unutar tih četiri stotine godina, nakon više preinaka i dorada, „Index

²⁰ Hans J. Hillerbrand. Nav. dj., str. 598-599.

²¹ Isto.

²² Isto, str. 599.

²³ Isto.

librorum prohibitorum” funkcionalno je aboliran u progresivnom kontekstu Drugog vatikanskog sabora (1962.-1965.). Međutim, Katolička Crkva (iako relativno neformalno) još uvijek kontinuirano djeluje na aproksimativno sličan način, pritom zabranjujući knjige na osnovu njihovih svjetonazorskih antagonizama spram katoličke dogme.²⁴ Štoviše, dok su ostale vjerske zajednice nedvojbeno ukomponirale principe slične ovome, „Index librorum prohibitorum” krunski je razlog zašto katolički narativni okvir u ovoj problematici nužno mora biti pijedestaliziran bez premca, obzirom da bi svojevrsni egalitarni pristup ovom diskursu jamačno narušio percepciju o samim proporcijama zabrane, cenzure ili uništenja nepoćudnih knjiga te besprimjerenj sistematizaciji koju je Katolička Crkva usvojila i proliferirala kroz stoljeća.

5.3. Kasni srednji vijek i tiskarska revolucija

Jedna zanimljivost koju bi ovdje bilo vrijedno istaknuti jest to kako u ovom periodu zaista drastično raste broj knjiga koje katolička nomenklatura drži nepoćudnima, no ne zbog bilo kakve radikalne promjene u crkvenoj doktrini ili čak kakvog načelnog pomaka glede kolektivnog mnijenja, već upravo zbog tehnološkog razvitka koji je Gutenbergova preša započela.²⁵ Iz toga se može zaključiti kako te (tobože devijantne) ideje koje su kolale Europom u 15. stoljeću možda čak i nisu bile ništa subverzivnije nego prije, već su jednostavno postale vidljivije i lakše dostupne, kako novonastalom građanskom sloju, tako i intelektualcima kasnog srednjega vijeka.²⁶ U ovom se razdoblju, unutar europske kontinentalne tradicije zabrana knjiga uništavanjem (spaljivanjem) već uvelike smatrala normom, dok je prva knjiga zabranjena u Engleskoj, upravo pod navođenjem Anglikanske crkve, bila inačica Novog Zavjeta tiskana 1526. godine na engleskom jeziku, na osnovu toga što je smatrana netočnim i devijantnim prijevodom.²⁷ Uvelike dominantna Katolička Crkva suočena je bila s problemima protestantske reformacije, obilnom diseminacijom tekstova klasičnih autora te dostupnošću kršćanskog Svetog pisma na narodnom jeziku, na osnovu čega se može ustanoviti kako su navedene okolnosti sasvim jasno utjecale na razloge zabranjivanja i cenzure. Prijetnja islama je također rezonirala u Europi, obzirom da su,

²⁴ Isto, str 606.

²⁵ Cenzura. // Hrvatska enciklopedija. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=11246> (2021-6-17)

²⁶ Isto.

²⁷ Karolides, Nicholas J. Bald Margaret. Sova, Dawn B. 120 Banned books, second edition: Censorship Histories of World Literature. Ann Arbor, Michigan: Sheridan Books, 2011. Str. 274-276.

izuzevši Novi Zavjet tiskan na narodnom jeziku, 1530. godine po prvi puta u Europi objavljeni prijevodi Kur'ana, koji su smjesta bili zabranjeni i spaljeni.²⁸

5.4. Doba industrije i obilnijeg tiska

Iz razloga što je ovo razdoblje bilo plodnom zemljom za kultivaciju raznorodnih političkih tendencija, Katolička je Crkva ovdje također pokazala besprimjereni politički angažman. Naime, očiti primjer toga je činjenica kako je „Komunistički manifest” Karla Marxa i Friedricha Engelsa iz 1848. godine, smjesta podvrgnut prohibiciji na osnovu percipiranih anarhističkih, revolucionarnih i možebitno nasilnih aspiracija komunizma te njegove ateističke podloge u obliku dijalektičkog materijalizma koja se (prema proklamaciji Crkve) „kosi sa svijetom Božjim i onime što je najbolje za čovjeka uopće”.²⁹ Dapače, Katolička je kurija ovu logiku razvijala dalje. U Sjedinjenim je Američkim Državama, prvom polovicom dvadesetoga stoljeća, Katolička Crkva isticala nepodudarnosti između komunističkih svjetonazora te ideala američkog patriotizma, što je bila pozicija koju je ustanovilo takozvano „mučeništvo” kardinala i nadbiskupa Alojzija Stepinca u Jugoslaviji te Njegove Eminencije Visokopreosvećenog Józsefa kardinala Mindszentya u satelitskoj Mađarskoj. Međutim, razlog zabranjivanju „Manifesta Komunističke partije” (kao i njemu sličnih publikacija) evidentno nije bio izričito utemeljen na prospektima krivovjerja kao u slučaju većine ovdje navedenih djela, obzirom da se sama publikacija na religijske teme osvrće tek usputno i ovlaš, već je ovdje problem ležao upravo u tome što je službena papinska pozicija nalagala kako je komunizam (na osnovu njegove misaone i svjetonazorske strukture) reprezentacija samog Antikrista u društveno-političkoj formi.³⁰

6. Islam

Iz brojnih razloga osobitih radikalnosti te čak i možebitne senzacionalističke pompe, može se reći kako, u suvremenom dobu, upravo islam nosi reputaciju naročito totalitarnog religioznog sustava u vidu cenzure, prohibicije, pa čak i uništavanja knjiga spaljivanjem ili sličnim metodama. Štoviše, izuzevši samu književnu građu tiskanu kroz stoljeća, zabilježene su u islamu sasvim represivne instance evidentne zabrane slobode govora te izražavanja i u

²⁸ Hans J. Hillerbrand, Nav. dj., str. 598.

²⁹ Karolides, Nicholas J. Bald Margaret. Sova, Dawn B, Nav.dj., str. 108.

³⁰ Isto, str. 108-109.

digitalnom okruženju³¹. Međutim, u kojoj su mjeri kritike islama ovdje vjerodostojne te kakav stav prema cenzuri zauzima šira muslimanska populacija i njihovi religiozni predvodnici? Predstavlja li islam, kako danas, tako i u povijesnom smislu, zaista iznimnu težnju za cenzurom književne i misaone dinamike ili je pak žrtva svojevrsne zapadnjačke hipokrizije koja je suviše razvikanih proporcija u poredbi?

6.1. Stariji primjeri

Možda se to čini naoko iznenađujućom činjenicom, no većina zabilježenih izgređa cenzure u islamskom svijetu ne datira dalje od sredine dvadesetoga stoljeća, dok su najzapamćeniji primjeri zabilježeni sedamdesetih godina, pritom se također uvelike oslanjajući na film, glazbu te ostale medije koje su, nakon serije islamskih revolucija, teokratski režimi smatrali opasnim po vjeru.³² Jedan od najranijih primjera tih represivnih težnji dolazi iz 1959. godine. Naime, „Djeca iz Gebelawija”, autora Nagiba Mahfuz, knjiga je koja je osuđena pod optužbom bogohulnosti, pritom također rezultirajući neuspjelim atentatom na Mahfuz te radikalizacijom muslimanskih zajednica glede subverzivne literature.³³ Slična je sudbina zadesila knjige nalik feminističkom epohalnom djelu „Skriveno lice Eve: Žene u arapskom svijetu”, autorice Nawal El Saadawi, koja se bavi temama incesta, pozicije žene u islamu, sakaćenja genitalija u djece, silovanja i prostitucije, kao i proslavljeni bestseller „Dragulj iz Medine”, autorice Sherry Jones, koja se bavi sličnim temama artikuliranim kroz lik jedne od žena proroka Muhameda.³⁴ Književnošću su se, u tom smislu, autori mogli koristiti kao alatom transgresije; knjige su bile masovno opozvane, a njihovi su autori u većini slučajeva postali žrtvama nasilnih nasrtaja, što bi bilo nezamislivo čak i u relativno progresivnom i vjerski tolerantnom Osmanskom Carstvu. Nepoćudne su se knjige javno spaljivale i uništavale. Tisuće autora bilo je osakaćeno, utamničeno ili likvidirano k tome.³⁵

U ovom je kontekstu također bitno spomenuti kako su muslimanski mislioci spasili mnoga djela Aristotela i ostalih klasičnih autora tijekom razdoblja srednjeg vijeka, dok su se njihovi tekstovi sustavno uništavali u Europi, te se može ustvrditi kako su svojim postupcima

³¹ Shishkina, Alisa. Issaev, Leonid. Internet Censorship in Arab Countries: Religious and Moral Aspects. // Religions, 9, 385 (2018), str 4-5.

³² Karolides, Nicholas J. Bald Margaret. Sova, Dawn B, Nav. dj., str. 181-183.

³³ Isto, str. 181-183.

³⁴ Isto, str. 184.

³⁵ Isto, str. 183.

oni nehوتيčno revolucionarizirali zapadnu civilizaciju nakon njihovog ponovnog otkrivenja prilikom talijanske renesanse. Međutim, ovaj se slučaj prvenstveno tiče izrazito kompleksne prirode islama, a manje cenzure iz religijskih razloga.³⁶ Dapače, jedna izvanredno interesantna diskrepancija može se primijetiti u poredbi kršćanske prohibicije tuđih religioznih tekstova s onom unutar islamskih zajednica — upravo odnos između univerzalne dimenzije zabranjivanja koju predstavlja kršćanstvo spram partikularnosti koje islamska prohibicija adresira. Naime, može se reći kako kršćanstvo načelno ne spreže od afirmacije stranih elemenata na analitičkoj razini (kao što je očito prilikom oblikovanja antičkih bogova u figure svetaca — način na koji lik Peruna, Zeusa, Jupitera ili Thora može sasvim vjerno biti prikazan u liku svetog Ilije Gromovnika). U islamu predmet spora je upravo to, to jest određena nepodudarnost islamskog nauka s pojedinim dijelom teksta, paragrafom ili svega uvredljivim izrazom koji uvjetuje zabranjivanje cjelokupnog štiva, što postaje najočitije u sljedećem primjeru.

6.2. Sotonski stihovi

Konačno, možda najistaknutiji slučaj zabrane knjiga u muslimanskom svijetu, koji također odiše zamjetnom sličnošću s određenim zbivanjima koja su se proteklih godina odvila, bilo bi zabranjivanje knjige „Sotonski stihovi” autora Salmana Rushdija.³⁷ Godine 1989., upravo to zabranjivanje postalo je predmetom mnogih zaslužanih kontroverzi te opširne medijske pokrivenosti. Ukratko, ova knjiga bavi se elaboracijom i propitkivanjem određenih vjerskih tema (na pomalo provokativan način, iako bez ikakve načelne subverzije), razlažući ih kroz oči dvojice muslimanskih imigranata indijskog porijekla u suvremenoj Engleskoj. Tenzije su eruptirale kada je ajatolah Ruholah Homeini, vrhovni vođa Irana, ne samo kritizirao autora te cenzurirao ili zabranio knjigu, već je izdao nekovrsnu fetvu (pravnu odluku) koja se spram autora očitovala dekretom smrti. Na osnovu te zabrane, objavljivanje, prevođenje ili kolanje ove knjige bilo je praktički nemoguće u većini bliskoistočnih država (uz pojedine iznimke u naročito kompleksnim situacijama). To je rezultiralo sasvim radikalnim konzekvencama unutar muslimanskih zajednica na globalnoj razini — brojne su prijetnje smrću smjesta upućene Rushdiju, neuspjeli pokušaji njegova ubojstva su sprovedeni te je nekoliko sporednih aktera povezanih uz objavljivanje, raspačavanje i slične djelatnosti obzirom na

³⁶ al-Farabi's Psychology and Epistemology. // Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2016. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/al-farabi-psych/> (2021-7-7)

³⁷ Karolides, Nicholas J. Bald Margaret. Sova, Dawn B. Nav. dj., str. 295.

knjigu izgubilo živote na nasilne načine, čemu je knjiga u pitanju nedvojbeno bila katalizatorom.³⁸ Dapače, odjek „Sotonskih stihova” nije isključivo bio ograničen na države s većinskim muslimanskim stanovništvom, već naprotiv, brojni su prosvjedi emanirali u europskim gradovima poput Londona, uključujući peticije i apele za javnom isprikom islamskim zajednicama od strane nakladnika koji su objavili knjigu, kao što je to učinio „Penguin Books”, godine 1989.³⁹ Štoviše, čak niti knjižare koje su prodavale „Sotonske stihove” nisu ostale zakinute za svoju porciju kritike, a u njihovom se slučaju reakcija islamske zajednice kadšto manifestirala na navlastito nasilne načine. Američki je nakladnik „Viking Penguin”, na primjer, iste godine primio brojne prijetnje bombardiranjem, dok se u dvije knjižare u Kaliforniji upravo ta ista prijetnja i materijalizirala, uslijed čega je čak trećina američkih nacionalnih knjižara povukla knjigu iz prodaje na osnovu straha od odmazde i nasilnih napada.⁴⁰ Međutim, iako su se pojedine reakcije na „Sotonske stihove” kosile s najosnovnijim stečevinama civilizacije te nikako ne mogu biti razumno opravdane, problematici ovoliko ozbiljnih svojstava ipak moramo pristupiti sa stajališta apsolutne neutralnosti kako bi se njezine nijanse shodno pojmile, točnije iz one pozicije koju Katolička Crkva naziva „Advocatus Diaboli” (tzv. vražji odvjetnik) što je napose ironično te samim time sasvim umjesno u kontekstu ove knjige. Naime, tijekom čitave fabule, Rushdi se na proroka Muhameda (ključnu figuru islama) odnosi nazivom „Mahound”, upravo pejorativnom inačicom tog imena koju su Europljani upotrebljavali u svrhu izričitog vrijeđanja (što je možda čak djelomično analogno također pogrdnom izrazu „Saraceni” kojim su se srednjovjekovni kršćani koristili kao krovnom pojmom za sve muslimane).⁴¹ Nadalje, jedan od bordela spomenutih u Rushdijevoj knjizi nosi naziv „Hijab” (hidžab je inačica marame koju žene u islamu nose iz vjerskih razloga), dok su stanovite žene koje posluju u tom bordelu imenovane upravo prema suprugama proroka Muhameda, što možda ne bi trebao biti razlog za izdavanje smrtne kazne, ali je (iz književne i građanske perspektive) u najmanju ruku neukusno te provokativno u svrhu same provokacije, a ne glede ostvarenja literarne kvalitete. Također, bitno je spomenuti kako je u čitavoj knjizi prisutna svojevrsna konflacija različitih vjerskih i kulturnih tradicija (što se ipak tiče same tematike djela) te ispreplitanje fiktivnog narativa s vjerskom doktrinom koja se nalazi u Svetom Pismu, to jest prezentiranje pojedinih fiktivnih segmenata u obliku Božje riječi i obrnuto, što je postupak koji je u mnogo povijesnih slučajeva sa sobom nosio nadasve kobne

³⁸ Isto, str. 302.

³⁹ Isto, str. 184-185.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Brians, Paul. Notes for Salman Rushdie: The Satanic Verses, 2004. Str 8.

implikacije, iako se tako što nedvojbeno može pripisati svega slobodi izražavanja te ne mora nužno sugerirati na provokaciju ili tome slično. Dapače, bilo bi suludo na bilo koji način opravdavati istupe protiv ove knjige (a navlastito one koji su rezultirali sakaćenjem ili smrću). No ako se već postavlja pitanje iz kojih razloga je ova knjiga naširoko zabranjivana, onda je ovdje sasvim razumno također postaviti pitanja vezana uz to iz kojih se razloga Rushdi odlučio na neke od ovih poteza — je li njegov osnovni cilj ustvari bio naprosto razjariti muslimanske zajednice i, možda najvažnije, je li Rushdi dobio upravo ono što je i želio — naime, popularnost, međunarodno priznanje i svojevrsnu slavu ili barem infamnost — iako je to javno osporio u više navrata, izražavajući razumijevanje glede uvrijeđenih pojedinaca i grupa: „Shvaćam kako su muslimani u mnogim dijelovima svijeta zaista uznemireni zbog objavljivanja mog romana. Istinski mi je žao zbog uznemirenosti koju je objavljivanje uvjetovalo kod iskrenih pratitelja islama. Živeći u ovakvom svijetu s mnogo vjera u kakvom i živimo, ovo je iskustvo poslužilo tome da nas podsjeti kako svi mi moramo biti svjesni tuđih osjetljivosti.”⁴²

7. Suvremeno doba

7.1. Recentni primjeri

Suglasno s činjenicom kako zemlje razvijenog svijeta postižu više stupnjeve sekularizacije, utjecaj vjerskih ustanova postepeno opada. Unatoč tome, brojni su incidenti cenzure knjiga nedvojbeno popraćeni utjecajem religijskih principa, primjer čega je roman „Sramota”, autorice Taslime Nasrin, objavljen 1993. godine, koji je pojačao tenzije u pojedinim dijelovima Indije većinski islamskom Bangladešu, baveći se temom ugnjetavanja hinduista od strane muslimanskih vlasti prilikom nasilnih nemira devedesetih godina prošlog stoljeća.⁴³ Nadalje, vjerska cenzura nedvojbeno može djelovati iz pozadine, jer iako pripadnici određenih religijskih tradicija mogu vlastoručno odrediti sudbine pojedinih knjiga, katkad razlozi zabrane ili cenzure ponajprije ovise o kulturnim čimbenicima, što evidentno postaje na primjeru uništavanja kopija Kur’ana od strane indijskih fundamentalista. Naime, incident je izbio 2001. godine u New Delhiju, kada je skupina od nekoliko indijskih hinduista politički desnih uvjerenja stala prosvjedno spaljivati primjerke Kur’ana nakon uništenja drevnih

⁴² Karolides, Nicholas J. Bald Margaret. Sova, Dawn B. Nav. dj., str. 301.

⁴³ Isto, str 266-267.

budističkih kipova u Afganistanu od strane talibanskih snaga.⁴⁴ Vrijedno je spomenuti kako je ovo jedan od rijetkih slučajeva uništavanja knjiga zabilježenih u hinduističkoj vjerskoj tradiciji. Slične se tendencije, iako pitomije u izričaju, može opaziti i u zapadnim zemljama, najbolji primjer čega je upravo zabranjivanje naslova iz svjetskog bestseller serijala „Harry Potter”, prilikom čega su kršćanske zajednice izrazile svoje negodovanje tematikom.

7.2. Slučaj „Harry Pottera”

Knjige „Harry Potter” serijala, britanske autorice J.K. Rowling, u modernom su dobu nedvojbeno među najomraženijim tekstovima u očima određenih vjerskih zajednica, dok je upravo prva knjiga serijala — „Harry Potter i kamen mudraca”, objavljena 1997. godine, možda najučestalije spomenuta u kontekstu cenzure, zabrane i uništenja od strane pripadnika religijskih institucija.⁴⁵ Sprovedeni su mnogi pokušaji uklanjanja „Harry Pottera” iz knjižnica i knjižara širom Sjedinjenih Američkih Država te su u više navrata održavane „anti-potterovske mise” u svrhu podizanja svijesti glede opasnosti poganih tekstova poput ovoga. Izuzevši činjenicu kako je Vatikan neslužbeno odobravao knjige iz ovog serijala, mnoge su katoličke škole u SAD-u izrijeком zabranile čitanje „Harry Pottera”, a određene kršćanske škole u Australiji, Velikoj Britaniji i Švedskoj učinile su isto.⁴⁶ Unatoč rekordnom broju prodanih primjeraka diljem svijeta, ove su knjige učestalo bile zabranjivane u konzervativnijim dijelovima Sjedinjenih Država, iz razloga što su brojne kršćanske crkve raznih denominacija prikaze mitskih stvorenja poput vještica i čarobnjaka smatrale nespojivim s učenjem kršćanstva, pod geslom promoviranja sotonizma, uporabe droga te okultnih praksi poput bavljenja čarolijom. Štoviše, 2003. godine, kardinal Joseph Ratzinger (budući papa Benedikt XVI.), izjavio je kako je dobro pozabaviti se pitanjem ovih knjiga tvrdeći kako su to „suptilna iskušenja koja djeluju neprimjetno te, iz tog razloga, dubinski, i podrijevaju kršćanstvo u duši prije nego što se ono može pravilno razviti.”⁴⁷

8. Zaključak

⁴⁴ Isto, str 265.

⁴⁵ Isto, str 229-230.

⁴⁶ Isto, str. 232.

⁴⁷ Isto, str 234.

Sagledano kroz prizmu agencije religijskih autoriteta, razlozi zabrane i cenzure knjiga kroz povijest očitivali su se na različite načine. Varirali su obzirom na razmjere prohićija te sami nepoželjni sadržaj koji su vjerske vlasti nastojale ukloniti iz optičaja, ukidajući subverzivne izraze ograničenjem slobode tiska, razmjene provokativnog sadržaja te uopće stvaranja nepoćudnih tekstova, često nasilno uništavajući sama djela u pitanju. Međutim, demonstraciju tih represivnih tendencija prvenstveno uvjetuje specifićna vjerska tradicija koja odrećeno djelo drži protuslovim svom nauku, što uključuje društvene i kulturne faktore pojedinih vjerskih zajednica, apologetske pasuse u svetim spisima njihovih religija te službeni usud vjerskih autoriteta na pozicijama političke vlasti. Pod blićim razmatranjem evidentno postaje kako epohalni tehnološki pomaci posjeduju kapacitet za pomicanjem same paradigme vjerske cenzure, a navlastito u onim situacijama kada društveni i politički elementi poprate njihov razvoj. Doduše, takvi pristupi potencijalno uvjetuju razvijanje predrasuda prilikom poimanja ove problematike, obzirom da i sami izvori u vezi ovih dogaćaja potiću iz odrećenih vjerskih tradicija, što uvjetuje podatke o autorovom porijeklu, općem svjetonazoru ili njegovom političkom angaćmanu. Unatoć tome, u sekularnom se okviru nipošto smije zanemariti prijetnju cenzure knjiga iz vjerskih razloga, na osnovu rezigniranosti ili činjenice kako vjerske ustanove danas ućivaju manji postotak u udjelu političke vlasti, jer u onim situacijama kada je religijska dimenzija bila isprepletana sa strukturama morala i državne moći, posljedice po knjićevnu graću bile su razarajuće.

9. Literatura

1. al-Farabi's Psychology and Epistemology. // Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2016. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/al-farabi-psych/> (2021-7-7)
2. Brians, Paul. Notes for Salman Rushdie: The Satanic Verses. Pullman: Washington State University, 2004. Str. 2-90.
3. Cenzura. // Hrvatska enciklopedija. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=11246> (2021-6-17).
4. Hans J. Hillerbrand. On Book Burnings and Book Burners: Reflections on the Power (And Powerlessness) of Ideas// Journal of the American Academy of Religion, 74, 3 (2006), str. 593-614.
5. Index librorum prohibitorum. // Hrvatska enciklopedija. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27289> (2021-6-18).
6. Kahn, Yoel. The Three Blessings: Boundaries, Censorship, and Identity in Jewish Liturgy. // The Journal of Religion, 93, 2 (2013), str. 236-238.
7. Karolides, Nicholas J. Bald Margaret. Sova, Dawn B. 120 Banned books, second edition: Censorship Histories of World Literature. Ann Arbor, Michigan: Sheridan Books, 2011. Str. 181-330.
8. Logos. // Hrvatska enciklopedija. URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37001> (2021-6-17).
9. Rohmann, Dirk. Chtistianity, Book-Burning and Censorship in Late Antiquity. // Arbeiten zur Kirchengeschichte, 135 (2016), str. 6-7.
10. Shapiro, Marc B. Of Books and Bans. // The Edah Journal, 3/2 (2003), str. 1-16.
11. Shishkina, Alisa. Issaev, Leonid. Internet Censorship in Arab Countries: Religious and Moral Aspects. // Religions, 9, 385 (2018), str 4-5.